

VIII. Jodenvervolgving - Persécution des Juifs

MARK SCHAEVERS

*Orgelman. Felix Nussbaum. Een schilders-
leven*

Amsterdam, De Bezige Bij, 2014, 455 p.

In 2001 publiceerde Mark Schaevers, germanist van opleiding en nadien journalist, een opmerkelijk boek *Oostende. De zomer van 1936*. Daaruit bleek reeds zijn interesse voor de kunstenaarswereld, die trouwens terug gaat tot zijn studentenjaren aan de KU Leuven in de jaren 1970. Nu ligt een nieuw boek voor ons over de Joodse kunstenaar Felix Nussbaum, resultaat van twaalf jaar onderzoek. Schaevers leerde het werk van Nussbaum in 1996 kennen, tijdens een interview met de Amerikaanse politicoloog Daniel Goldhagen naar aanleiding van diens ophefmakend, controversieel boek *Hitlers gewillige beulen*.

Schaevers koos voor een narratieve, journalistieke dimensie. Het is een mengeling van nauwkeurig archiefonderzoek, getuigenissen van diegenen die Nussbaum hebben gekend, de (schaarse) nagelaten geschriften van Nussbaum..., maar vooral een gedetailleerde analyse van Nussbaums oeuvre, die eveneens inzicht geeft in diens persoonlijkheid en gevoedsgesteldheid doorheen diens leven. Dat levert boeiende lectuur op, die 'het leven verbeeldt'. Schaevers laat ook niet na om de lezer van zijn zoektocht en enthousiasme te laten genieten. Evenmin laat hij na om een beschrijving te geven van de huidige situatie van de plaatsen waar Nussbaum verbleef. Naar mijn mening is dat soms wat te uitgesponnen en onnodig. Bij wijlen is de

toon wat 'ikkerig', evenwel zonder dat de auteur zijn eigen mening wil opdringen.

Felix Nussbaum wordt in 1904 in Osnabrück geboren, als telg van een welgestelde, kunstzinnige, geassimileerde Joodse familie. In 1924 leert hij aan een kunstacademie in Berlijn zijn toekomstige echtgenote Felka Platek kennen, eveneens een kunstenaar. In tegenstelling tot hem is ze afkomstig uit een arme en bovendien Pools-Joodse (de zogeheten niet geassimileerde *Ostjuden!*) familie. Dat leidt er toe dat ze nooit door haar schoonouders wordt aanvaard.

Felix en Felka hebben een complexe relatie. Ze hebben regelmatig ruzie en zijn als het ware elkaars tegenpool. Zoals een vriend van Nussbaum het omschrijft, aldus Schaevers : "De eerste keer dat hij Felka ziet, begrijpt hij niet wat zijn vriend in dat mens gezien heeft. Mooi is ze niet, ergerlijk des te meer. Hij vindt die keuze zonde voor zo'n knappe, getalenteerde jongeman" (p. 77). Ze is bovendien "plomp", "babbelziek", "een beetje dom" (p. 276). In tegenstelling tot Felka is Felix steeds keurig in pak gekleed, "hij is het heertje onder het artiestenschuim" (p. 71). Toch houdt hun huwelijk stand. Voor zover bekend, schildert Felka nooit een portret van Felix, wat hij zelf daarentegen talrijke malen doet. Wel noemt ze hem vertederend "*Nussbeimchen*".

Nussbaum is een al even complexe persoon. Bemerkingen uit zijn kennissenkring : "Felix was enorm trots en leed eronder dat hij klein van gestalte was, hij had het gevoel niet voor vol aangezien te worden. Dat hij knap was en dat veel vrouwenogen op hem gericht waren, deed hem niets, daar lachte hij om, er imposant

uitzien was voor hem het belangrijkste" (p. 68). Ook is hij melancholisch, bang, schuw, teruggetrokken, heel gevoelig, onrustig, depressief, zeer kleinburgerlijk, egocentrisch en vaak gereserveerd ... Tegelijkertijd komt hij assertief, choleriek en eigengereid over en toont hij vaak de nodige humor.

En al even kenmerkend : alhoewel hij aanvankelijk in zijn oeuvre lijkt te werken als "een spons die alles opzuigt" (p. 101), ontwikkelt hij al snel een opmerkelijke eigen stijl, die voortdurend aan eigen werk refereert. Tot zijn eerste grote voorbeelden behoren Henri Rousseau ("*Le Douanier*"), Vincent van Gogh, Giorgio de Chirico, James Ensor (de maskers!)... Inspiratie haalt Nussbaum blijkbaar niet, of nauwelijks bij andere 'Joodse kunstenaars', een aspect waar Schaevers niet op ingaat. Ook lijkt Nussbaum een begenadigd romancier, maar van zijn literaire oeuvre rest (tot dusver) niets meer.

In 1932 ontvangt Nussbaum de *Deutsche Akademie Rom Villa-Massimo-Preis* ('Prijs van Rome'), de hoogste Duitse prijs voor jonge, talentvolle kunstenaars en trekt hij in gezelschap van Felka naar Italië. Net zomin als Zuid-Frankrijk, waar hij einde jaren 1920 verbleef, kan Italië, vooral Rome ("de ruïnestad"), hem niet bekoren. In mei 1933 wordt hij uit de *Akademie* verjaagd. Het was er tot een vechtpartij gekomen tussen hem en een katholieke, al even cholerieke collega. Of er antisemitisme meespeelde, of enkel karakteriële antipathie en jaloezie, is onduidelijk.

Daarop trekken Felix en Felka naar enkele Italiaanse kuststeden, Basel, Parijs, om uiteindelijk in februari 1935 in België te be-

landen. Zoals één van Nussbaums vrienden decennia later herinnert : "Ik geloof dat Felix in België relatief gelukkig was. Het was het land van Ensor, die hem vanuit een innerlijke verwantschap lief had gehad" (p. 169). Eerste pleisterplaats wordt dan ook Oostende, waar Felix al in 1928 had vertoefd en, naar zijn eigen woorden, "onmiddellijk het machtige contact terugvond met deze stad waar de zeewind de vrije wimpels van honderd scheepsmasten doet klappen..." (p. 135). Al in oktober 1935 wordt het echter Brussel, waar Felix en Felka uiteindelijk einde 1937 een definitieve woonst in de residentiële Archimedesstraat 22 vinden. Kort voordien zijn ze gehuwd. Alhoewel ze in hun contacten met de overheid schrijven dat ze over genoeg geldmiddelen beschikken om niet te hoeven werken – reden waarom ze België binnen konden –, zoekt Felix toch om den brode naar werk. In het bijzonder legt hij zich toe op keramiek dat hij beschildert. Ook slaagt hij erin een paar maal tentoon te stellen.

Begin 1939 tracht Felix ook zijn ouders naar België te doen overkomen. Felka raakt in paniek. Het vooruitzicht te moeten samenwonen met schoonouders die haar niet mogen, is een nachtmerrie. Ze schrijft anonieme brieven naar het Brussels parket en de Staatsveiligheid, met valse aanklachten. Resultaat: de overkomst van de ouders vindt niet plaats. Felix komt het te weten, maar kan het haar blijkbaar uiteindelijk vergeven. Ook nu doorstaat het huwelijk de storm.

Wanneer op 10 mei 1940 de Duitsers België binnenvallen, worden Felix en Felka, net als talloze andere Joden als 'verdachten' aangehouden. Felka komt, als vrouw, nog dezelf-

de dag vrij. Voor Felix wacht transport naar Zuid-Frankrijk, waar hij in het kamp van Saint-Cyprien terecht komt. Hij lijdt er aan angst, depressies, de scheiding met Felka. Maar al even typerend : voor medegevangenen komt hij evenzeer als vrolijk en zelfverzekerd over. Met de hulp van derden slaagt hij er in augustus in om het kamp te ontvluchten en bereikt hij opnieuw Brussel en Felka.

Saint-Cyprien betekent "een scheur in zijn bestaan" (p. 279). Midden 1942 voelt Nussbaum het onheil steeds meer dreigen. Een vergelijking tussen een foto van hem uit 1941 (p. 294) en juni 1942 (p. 336) spreekt boekdelen. Zijn kunst mag echter niet verloren gaan : "Wenn ich untergehe, lasst meine Bilder nicht sterben! Zeicht sich den Menschen!" (p. 320). Daarentegen even kenmerkend : hij vindt blijkbaar geen enkel werk van Felka voldoende belangrijk om het eveneens onder te brengen. Ook Schaevers lijkt niet echt voor Felka's werk te vinden. Wanneer Felix en Felka op een gegeven moment identieke onderwerpen schilderen, luidt het : "Ook deze keer verliest Felka glansloos" (p. 349). Felix vindt voor zijn schilderijen een schuiladres in het ruime huis van tandarts en kunstverzamelaar Joseph Grosfils in de Brugmannlaan in Ukkel. Ook komt een gedeelte bij een vriend van Grosfils terecht. "Grosfils schat de waarde van Nussbaums collectie niet al te hoog in. Ze zullen een kwarteeuw in zijn kelder liggen, terwijl de tijd, die daar zijn schimmels voor heeft, eraan vreet" (p. 320).

Felix en Felka vinden voor zichzelf blijkbaar verschillende onderduikplaatsen : bij vrienden en een verzetsman. In dezelfde periode, 1942 of 1943, schildert Felix zijn bekendste

werk *Zelfportret met Jodenpas*. "Het sterke van Zelfportret met Jodenpas", aldus Schaevers, "is dat Nussbaum zichzelf niet als slachtoffer afbeeldt; behalve angst verraden zijn gezichtstrekken ook een zekere trots, vastberadenheid. (...) Het schilderij als verzetsdaad" (p. 337).

Begin 1943 zien Felix en Felka zich verplicht om naar hun oude adres in de Archimedesstraat terug te keren. De eigenaars vinden het veilger hen in de mansarde onder te brengen. In augustus 1943 schildert Felix zijn laatste zelfportret. Hij beeldt zich af aan zijn schildersezels, met naakt bovenlijf. Ook hier : "Een laatste keer tekent hij hooghartig verzet aan tegen zijn situatie; eerder dan weerbaarheid straalt zijn naakte bovenlijf trots uit" (p. 354). Vanaf de winter van 1943 schildert hij echter alleen nog graatmagere mensen, in berusting, treurend, evenals skeletten en doodskisten.

Alhoewel hij tijdens de oorlog – zeker na zijn periode in Saint-Cyprien – periodes van brandie afwisselt met minstens zo talrijke periodes van angst en paniek, lijkt hij voortaan ontsnappen definitief onmogelijk te achten en de dood nakend. Nussbaum heeft zich gewonnen gegeven. Op 8 april 1944 schildert hij zijn laatste werk, het monumentale *Triomf van de dood*. Volgens Schaevers is het allicht in de eerste plaats gebaseerd op het gelijknamige werk van Pieter Breughel de Oude. Maar eveneens volgens Schaevers : "Als je beslist een laatste schilderij te maken, wat schilder je dan? Dit is de oplossing : je maakt een doek waarop de dood triomfeert, en doordat je de triomf van je grootste vijand schildert, triomfeert uiteindelijk het schilderij. Als het overleeft" (p. 367-368).

In de nacht van 20 op 21 juni 1944 worden Felix en Felka gearresteerd in hun mansarde in de Archimedesstraat en naar de Dossin-kazerne gevoerd. Naar alle waarschijnlijkheid na verraad. Decennia later verklaart een onderbuur : "Wij hebben boven Felix en Felka vreselijk horen schreeuwen". In Dossin schildert Felix, nog steeds opmerkelijk verzorgd uitgedost, aquarellen in de slaapzaal. In tegenstelling tot andere Dossin-kunstenaars wil hij niet in de *Malerstube* werken, maar bij Felka blijven, die helemaal weg van de wereld lijkt. Op 31 juli, worden ze met het laatste konvooi – Konvooi XXVI – vanuit de Mechelse Dossin-kazerne naar Auschwitz gedeporteerd. De selectie in Auschwitz is minder streng dan bij andere transporten. Felix wordt goedgekeurd. Hij zou het kamp echter niet overleven. Zijn laatste teken van leven dateert van 20 september 1944, wanneer hij wegens "een blaar aan de wijsvinger" in de *Krankenbau* wordt behandeld (p. 384).

De naoorlogse erkenning van Nussbaum is een langdurig proces. Hij verdient niet onmiddellijk wat hij zo graag wou : overleven via zijn kunst. Ongeveer midden jaren 1950 ontdekken enkele van zijn familieleden bij toeval dat een groot deel van diens werken de oorlog overleefd had "en in Brussel bij een bekend kunstliefhebber en -verzamelaar bewaard was" (Joseph Grosfils, p. 394). In het kader van een ervengemeenschap starten de familieleden een gerechtprocedure op. Nussbaum had voor zijn deportatie een testament aan een bevriend Joods echtpaar bezorgd. Pas in 1969 komt de ervengemeenschap in het bezit van het werk, 117 schilderijen in een vochtige, mufte kelder, in uiterst slechte toestand. In 1970 worden de schilderijen naar Osnabrück overgebracht. Eigenlijk is dat tegen de wil van Nussbaum.

Die zou nooit een Duitse bestemming hebben gewild, maar in Israël zijn er in die jaren nauwelijks mogelijkheden en de Joodse gemeenschap in Brussel is weliswaar geïnteresseerd, maar heeft geen geld. In 1971 vindt in Osnabrück de eerste naoorlogse solo-expositie van Nussbaum plaats. Maar nog is er in Israël geen uitgesproken interesse. Wanneer midden jaren 1970 een Joods kunsthandelaar een werk van Nussbaum aan *The Israel Museum* in Jeruzalem te koop aanbiedt, wordt hij zeer koel ontvangen : "Wij zijn een museum voor echte kunst, Holocaustkunst is geen kunst" (p. 408). Pas vanaf de jaren 1980 groeit Nussbaums reputatie. Zijn *Zelfportret met Jodenpas* wordt een icoon in de herinnering aan de judeocide. Een mijlpaal is de tentoonstelling einde 1982 in het Brusselse Goethe-Instituut, voormalige zetel van de nazi-ambassade. Er komen een zesduizendtal bezoekers op af en de tentoonstelling krijgt veel internationale belangstelling.

In 1983 wordt Nussbaums gewezen pand in de Archimedesstraat afgebroken. De kans voor een Belgische pendant van het Anne Frank Huis is definitief voorbij. Datzelfde jaar krijgt Nussbaum in twee zalen van het Osnabrückse *Kulturgeschichtliches Museum* een permanente tentoonstelling. "De Osnabrückers", zoals Schaevers die noemt, zetten telkens weer nieuwe stappen om Nussbaums faam te vergroten. In 1998 wordt in Osnabrück het *Felix-Nussbaum-Haus* ingehuldigd, een museum naar een ontwerp van de al even eigenzinnige architect Daniel Libeskind.

Mark Schaevers schreef een fascinerend boek. Geen enkel detail ontsnapt hem. Hij citeert ook uit dagboeken en memoires die menig historicus onbekend zijn, zoals die van Felix Gutmacher, Paula Litauer, Anne

Somerhausen... Op 3 mei 2015 ontving hij voor zijn boek de Gouden Boekenuil.

Slechts enkele detailopmerkingen. Dat de conservatief-katholieke minister van Justitie Charles du Bus de Warnaffe de opgang van het antisemitische Rex wou stuiten "door de Joodse vluchtelingen zelf streng aan te pakken" (p. 27), is onjuist. De Warnaffe was zelf een 'antisemiet pur sang'. In zijn nochtans uitmuntende, uitvoerige bibliografie ontbreekt het artikel van Dalia Hakker-Orion³³. Heel af en toe mangelt er ook wat aan de chronologie en had ik voor een meer sprankelende titel als *Orgelman* gekozen (alhoewel die titel op p. 228 wordt verantwoord). Vraag blijft ook of Nussbaum tijdens zijn periode in Brussel kennis maakte met andere 'Belgisch-Joodse kunstenaars' als Kurt Peiser, Ferdinand Schirren, Marc Mendelson, Alice Frey...

Over de beeldhouwkunst van nazi-coryfee Arno Breker is Schaevers (terecht) niet te spreken. Nussbaum en Breker ontmoetten elkaar in 1932 in de Villa Massimo in Rome, waarvoor Breker een beurs had gekregen. Schaevers komt regelmatig op Breker terug, maar vergeet te vermelden dat die evenzeer decennia later aan een herwaarderding toe was. Diens begrafenis in 1991 kende grote, ook internationale, belangstelling en in 2006 organiseerde het *Kulturministerium des Landes Mecklenburg-Vorpommern* een overzichtstentoonstelling van Breker die meer dan 35.000 personen trok. En dan de eeuwige vraag, wat zou er met de herinnering aan het prachtige en inspirerende oeuvre van Nussbaum zijn gebeurd, mocht er sinds het einde van de jaren 1970 – na decennia van

stilzwijgen – geen 'Holocaust-revival' zijn geweest? Zoals vermeld leerde ook Schaevers het werk van Nussbaum pas kennen na een interview met Daniel Goldhagen. In Goldhagens werkkamer in Harvard zag hij een poster met Nussbaums *Zelfportret met Jodenpas* hangen.

Ook uitgever De Bezige Bij verdient een pluim. De schilderijen van Nussbaum zijn prachtig gereproduceerd. Spijtig is wel dat een personenindex ontbreekt.

Lieven Saerens

33. DALIA HAKKER-ORION, "Felix Nussbaum. The impact of persecution on the art of a German-Jewish Refugee in Belgium", in DAN MICHMAN (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews. Belgians. Germans*, Jerusalem, 1998, p. 457-473.